

Котляр Юрій (Миколаїв)

Національні меншини південноукраїнського села в добу непу

За даними всесоюзного перепису 1926 р. в УСРР, окрім українців, проживало близько 5 млн. осіб інших національностей. Найчисельнішими нацменшинами були росіяни, євреї, поляки та німці. В Україні знаходилося 95% болгар, 85% молдован, 75% чехів, 52% євреїв, 48% поляків, 35% німців та 25% греків від їх загальної чисельності в СРСР¹. Найбільш строкатим у національному відношенні був Південь України, на території якого проживало близько 50 національностей. Основну групу складали українці — понад 50%, росіяни — 20%, євреї — 13%, молдовани — 5%, німці — 3,5% від загальної кількості населення. Серед інших національностей за чисельністю слід виділити болгар і поляків. Росіяни жили переважно в містах. Євреї у Миколаєві становили близько третини населення, в Одесі — 44%, молдавани заселяли головним чином Тираспольський район і Балтський округ². Таке розшарування склалося історично при освоєнні Північного Причорномор'я і Таврійського краю. Кожна національність, група компактного проживання мали свої трудові традиції, навички, спосіб життя, рівень агрокультури. Наприклад, німці і євреї селилися колоніями. У 1920 р. на Півдні України було 17 німецьких колоній, 18 єврейських, 70 німецьких хуторів³.

Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. В 1923–1925 рр. в Україні було створено 12 національних районів (німецькі, болгарські, російські, польські) і 600 сільрад, з них 167 російських, 153 німецьких, 115 польських, 86 єврейських (разом з містечковими), 27 грецьких, 24 болгарських⁴. У наступні роки структура національних рад у республіці вдосконалювалася, зростала їх кількість. У 1927 р. існувало 811 національних сільрад, серед них 287 російських, 226 німецьких, 124 польських, 55 єврейських, 42 молдавських, 37 болгарських, 22 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська⁵.

Ступінь участі нацменшостей у радах Одеської губернії співпадав з національним складом населення. Усього у міських радах губернії нацменшості склали 31%, у сільрадах — 12%. В Одеському окрузі у сільрадах їх було 29%, Херсонському — 17%, Балтському — 7,8%; Миколаївському — 13,2%; Зинов'євському — 6,7%, Первомайському — 8,7%. В Одеському і Миколаївському більшість займали німці, Балтському і Херсонському — євреї, особливо у землеробських колоніях. Усього на Півдні України було створено 85 національних сільрад: 46 — німецьких, 11 — єврейських, 9 — болгарських, 14 — молдавських, 2 — польські, 1 — литовська, 2 — білоруські⁶.

У 20-х рр. більшовицька влада, прагнучи залучити до соціалістичного експерименту в Україні широкі верстви багатонаціонального селянства, одночасно з проголошенням українізації декларувала забезпечення широких можливостей для господарсько-культурного поступу національних меншин. Поряд із формуванням національно-адміністративних одиниць владні структури всіляко сприяли створенню "класових" селянських спілок в особі комітетів неможливих селян (КНС), профспілки сільськогосподарських робітників (Робітземліс) та взаємодопомоги (КВД). Використовуючи їх як соціальну опору, комуністи мали за мету поставити село під державний контроль і розколоти селянську масу. Третій пленум ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. зобов'язав губкоми партії терміново розгорнути серед національних спільнот села агітацію і пропаганду та забезпечити організаційне закріплення свободи національного розвитку в культурній та побутовій сферах. В резолюції "Про комнезами" пленум актуальним завданням на найближчий час визнав залучення до лав КНС нових членів зі складу неможливої частини села⁷. Республіканська нарада сільських партпрацівників, що відбулася в грудні 1924 р., теж наголосила, що головний політичний зміст діяльності комітетів взаємодопомоги полягає у всебічному охопленні селянської трудової маси⁸.

Наприкінці 1926 р. у республіці було створено 778 комнезамів національних меншин. Найбільше їх нараховувалось у степовій зоні України, де компактними масами проживали ті національності, серед яких відсоток сільського населення був особливо значним. У болгар він складав 98%, у німців — 94,1%, у греків — 90,6%, у поляків — 81,1%⁹. У 1927 р. національні комнезами становили 7,1% до загальної кількості КНС в республіці, а в 1928 р. — 9,7%¹⁰. Зросла і кількість комітетів взаємодопомоги. Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин на початку 1927 р. відзначила їх організацію практично у всіх селах з болгарськими сільрадами.

Послаблення примусово-командних методів керівництва економіки збіглося з прагненням основної маси селянства до піднесення своїх господарств. Національні меншини, переживши катаклізми революційних змагань і громадянської війни, намагалися бути лояльними до нової влади, яка, здійснюючи широкомасштабні аграрні перетворення, проголосила задоволення господарських і культурно-побутових потреб усіх національностей. Потужною підмогою відродження продуктивних сил нацменівського села став кооперативний рух, в центрі якого, в силу історичних обставин, опинились класові селянські спілки. Більшовицький уряд України спершу орієнтувався на створення кооперативних осередків при комнезамах, а комітети взаємодопомоги, поряд з соцзабезівськими функціями провідний напрям своєї діяльності вбачали в підтримці маломісних господарств шляхом залучення останніх до найпростіших форм кооперації.

В 1924 р. у грецькому Велико-Янисольському національному районі на Маріупольщині 208 членів КНС (70% організації) були охоплені різними формами кооперації, а 8 представників комнезамів входили до складу правлінь кооперативних товариств. В 1925 р. відділки споживчої кооперації існували майже при всіх КНС і КВД Ландауського німецького національного району в Миколаївській окрузі, де було створено 10 кооперативів, які об'єднували 974 господарств¹¹. Силами сільської громадськості до кінця 20-х рр. в сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини німецьких господарств України¹².

У складі комнезамів нацменшин після реорганізації їх у добровільні товариства відсоток середняків був вищим, ніж пересічно по Україні. Проте упродовж всього свого існування КНС продовжували залишатися організаціями бідного селянства, яке не мало достатніх засобів для розгортання кредитової та сільськогосподарської кооперації, а розглядало її з чисто споживацьких позицій. Більша частина керівництва комнезамів взагалі вороже поставилась до нової економічної політики, справедливо вбачаючи в ній загрозу власному привілейованому становищу, і тому свідомо гальмувала процес, пов'язаний з кооперуванням, зміцненням трудових селянських господарств.

Більш доцільною в системі сільської кооперації нацменшин виявилась діяльність сільськогосподарських товариств (СТВ), які мали за собою тривалу традицію дореволюційних національних товариств взаємодопомоги, тісно пов'язаних з господарськими потребами селянства. СТВ досягли певних результатів, поєднуючи безоплатну допомогу зубожілим господарствам зі створенням на паях різних кооперативних об'єднань і підприємств. Особливо жваво розвивалися товариства взаємодопомоги серед болгарського населення України. В с. Райнівка Цареводарського району Мелітопольської округи в 1925 р. було виділено кредити 50 господарствам для внесення вступного паю в кооперативне товариство. Така практика стала поширеною. На початку 1926 р. кооперативні об'єднання існували у всіх болгарських селах Катеринославщини, за винятком трьох населених пунктів Бердянського району. А у 1929 р. всі болгарські райони підійшли до 100% охоплення селянства різними формами кооперування¹³.

У ряді випадків комітети взаємодопомоги відіграли позитивну роль, виявляючи турботу про наділення селян реманентом, посівним матеріалом, постачаючи сім'ям бідноти і середняків речі першої необхідності. Так, у 1925 р. в Ландауському районі 274 бідняцьким господарствам, була надана грошова і господарська допомога¹⁴.

Проте економічна стратегія більшовизму була розрахована не на зміцнення рентабельних селянських господарств, а на їх ліквідацію. Зміни, які відбувалися в політиці компартійної верхівки наприкінці 20-х років — перехід до жорсткого регулювання в економіці, насильницька

тотальна колективізація, що супроводжувалась репресіями проти усіх категорій трудового селянства, позначились і на існуванні КНС, СТВ, профспілки сільгоспробітників. Трагічна колізія долі класових селянських спілок полягала в тому, що саме їм разом із сільськими партійними і комсомольськими організаціями відводилась роль "інструменту" впровадження цієї політики в життя.

Архівні матеріали свідчать, що селянські організації не завжди виступали сліпим зряддям у руках комуністичної влади. Відомо, що в ряді сіл Карл-Лібкнехтського району біднота відмовлялась брати зерно в односельчан, яких незаконно розкуркулили¹⁵.

Неоднозначною в умовах непівського села була діяльність профспілки сільськогосподарських робітників. За відсутності стабільного трудового законодавства осередки Робітземлісу, де вони існували, виконували корисні організаційно-захисні функції щодо наймитства нацменшин. У Фрідріх-Енгельсівському національному районі Одеської округи робота серед сільгоспробітників німецької національності проводилась у 40 населених пунктах з 45. При сількомах профспілки були створені комісії з охорони праці. Щомісяця відбувалось обстеження умов, в яких працювали наймити, а також їх побуту. Робітземліс допомагав безробітним, а його науково-технічний відділ вів пропаганду агрономічних знань серед селянства і сільськогосподарських робітників¹⁶. Аналогічну роботу серед грецького наймитства проводили місцеві органи профспілки у Велико-Янисольському районі. Суттєвою формою захисту економічних інтересів наймитів нацменшин стали трудові угоди. Тільки в Карл-Лібкнехтському районі трудовими угодами було охоплено на 1 жовтня 1927 р. понад тисячу сільгоспробітників. Однак обслуговування Робітземлісом потреб національних меншин далеко не скрізь здійснювалось на належному рівні. Подекуди воно було підпорядковане суто пропагандистській меті, проводилось формально, а сама профспілка виступала складовою частиною системи тотального нагляду за сільською громадськістю¹⁷.

В Ботієвському і Благоївському болгарських районах Одещини, на звітно-виборчих зборах присутні, серед яких були і заможні селяни, критикували недоліки в роботі попереднього складу сільрад і відкрито виставляли свої кандидатури. В Люксембурзькому німецькому районі на досить демократичних засадах відбулось 69 передвиборних нарад членів Робітземлісу¹⁸.

Упродовж 1924–1926 р. у більшості національних рад зростає питома вага середняків. Так, після виборів 1926 р. в президіях сільських рад німецького Люксембурзького району неорганізована біднота разом з членами комнезамів становила 50 осіб, а середняки — 93. У сільрадах грецького Мало-Янисольського району — відповідно 15 і 23. Це відбивало реальну картину "осереднячення" національного села, а також наявність у складі класових спілок нацменшин певного середняцького прошарку.

Пізніше, в результаті регулярних чисток, вони перетворились у практично бідняцькі організації.

Високим був показник участі населення національних районів у виборах до рад. Якщо пересчено по Україні він становив 54,4%, то серед поляків — 63,5%, євреїв — 59,5%, німців — 57,3%, болгар — 55,1%, греків — 51,7%. За участю громадськості відбувалися засідання сільських виконкомів, рад, у відповідних комісіях яких розглядалися організаційні, виробничі, культосвітні питання. Проте "демократична доба" в історії національних рад і організацій, які в них співпрацювали, виявилась дуже короткою. Вже під час виборів 1926–1927 рр. були позбавлені виборчого права ряд категорій селян, в тому числі і ті, що входили до сільських громадських об'єднань. Особливо багато таких "позбавленців" виявилось серед національних меншин, зокрема німців, які дійсно володіли до 1917 р. значними наділами землі і користувалися найманою працею. В Люксембурзькому районі Мелітопольської округи позбавлені виборчих прав становили 6,2%, а в Карл-Лібкнехтському на Миколаївщині — 17%¹⁹.

Помітний внесок у розв'язання національного питання на Півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. У досліджуваній період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний, польське бюро; секції: литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі був створений клуб "Трудящих Сходу"²⁰. Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л. Раєвський (завідуючий болгарською секцією при Одеському окрвиконкомі), С. Мічев, К. Русинов, В. Шустов в Одеському окрузі; Д. Ставчев, В. Гавала у Херсонському. Скликалися наради болгар в Одесі. У Миколаївському окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар²¹. Активно діяли у відповідних національних органах й представники інших нацменшостей регіону. Бюро губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загальноміських зборах комуністів, які відбулися у 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга з національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б)²².

Важливим напрямом роботи було сприяння економічному розвитку місцевостей з компактним проживанням національних меншостей: проведення землевпорядкування, зміцнення індивідуальних господарств, розвиток кооперації, торгівлі, ремесел, створення системи кредитування та соціального забезпечення. До виконання цих завдань залучалися Вища рада народного господарства (ВРНГ) УСРР, наркомати важкої і легкої промисловості,

торгівлі, фінансів, праці, землеробства, соціального забезпечення, органи кустарно-промислової і сільськогосподарської кооперації.

На початку 20-х рр. Особлива комісія по паливу і продовольству (голова – Х. Раковський) видала ряд постанов, що стосувалися роботи з німецькими та болгарськими колоністами. Згідно її розпоряджень, наркомату продовольства та Уккранаргоспу дозволялося передавати в оренду німецьким колоністам деякі підприємства з переробки сільгосппродукції. Показовою була постанова ВУЦВК "Землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях" (16 липня 1924 р.): у ній сформульовані принципи та заходи, які визначали напрями та шляхи регулювання землекористування у хліборобських господарствах усіх національних меншин. Прийняття вказаного документу було зумовлено тим, що в цей час виникли ускладнення із землевпорядкуванням в німецьких, єврейських та інших колоніях, де мешкали українські та російські громадяни. Проблема із землеустроєм загострилася тому, що частина земель колоністів перейшла до українських та російських селян, в результаті чого утворилися різнопланові за характером землеустрою господарські системи. Вимоги хліборобів з числа національних меншин та українських селян щодо землевпорядження були різними: перші домагалися збільшення своїх земельних угідь за подвірними нормами прирізки земель, а українські селяни наполягали на впровадженні традиційної для їх господарства зрівняльної системи землекористування. Між хліборобами з числа національних меншин, особливо німецькими колоністами та українськими селянами виникали непорозуміння, посилювалися взаємні претензії. За таких умов невизначеність із землекористування викликала не тільки соціальну напруженість у хліборобських господарствах національних меншин, а й небезпеку конфлікту на ґрунті міжетнічних взаємин.

Для запобігання конфліктного розвитку подій у місцях, де спільно проживали німецькі, єврейські, українські, російські етнічні групи, влада вживала термінових заходів. Характер та напрямки впровадження землеустрою у таких місцях визначалися, зокрема, у постанові ВУЦВК "Землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях". В ній затверджувалися такі принципи:

1. Існуюче фактичне землекористування колоній зберігається і ні в якому разі не зменшується.

2. У середині колоній зберігається подвірна форма землекористування на підставі здійсненого юридичного наділення.

3. Колонізаційні фонди, що розташовані на існуючих та намічених до виділення німецьких районах та сільрадах, використовуються виключно для заселення безземельними та малоземельними вихідцями із менонітських та німецьких колоній²³.

Окремо визначалися принципи землеустрою в районах спільного проживання німців, українців та представників інших етнічних груп. У постанові вказано: "6. Одночасно із землеустроєм колоній вводяться поправки у землекористування оточуючих земельних громад з українським населенням (в особливо гострих випадках за рахунок суміжних фондів), причому зобов'язати місцеві радянські органи виявити особливу увагу до роботи землевпорядних партій для ліквідації антагонізмів, що можуть виникнути"²⁴.

Відповідно до вказаної постанови інтереси земельних громад забезпечувалися незалежно від національної незалежності селянства: у населених пунктах з переважанням німецького населення додаткову прирізку земель передбачалося здійснювати не тільки німецьким колоністам, а й господарствам українських, болгарських російських, єврейських, шведських та інших селян, що мешкали на їхній території.

Цілеспрямованому проведенню землеустрою та регулюванню землекористування відповідно до існуючого законодавства сприяло утворення національних сільрад та районів. На Півдні України було створено 5 національних районів — 3 німецьких (Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельський, Карл-Лібкнехтський) і 2 болгарських (Великий Буяликський і Благоевський), 85 національних сіл, 67 національних райрад і 19 змішаних, які об'єднували половину населення нацменшостей, а німців і болгар близько 90%²⁵.

У квітні 1921 р. постановою Президії ВУЦВК при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР було організовано спеціальний відділ у справах національних меншин, якому підпорядковувалися всі підвідділи, зайняті роботою серед національних груп. До листопада 1922 р. при Волинському, Катеринославському, Донецькому, Одеському губернських відділах внутрішніх справ вже функціонували німецькі секції²⁶.

У перші роки радянської влади робота серед нацменшин носила переважно просвітницький характер: відкривались школи, бібліотеки, клуби тощо. З метою координації діяльності в 1921 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР була створена Рада національних меншин, якій підпорядковувалися відповідні секції. При Запорізькому губернському відділі народної освіти така секція з 10 січня по 27 квітня 1921 р. провела реорганізацію діючих навчальних закладів, внесла ряд змін у методику викладання і виховання німецьких школярів, організувала роботу культосвітніх установ, розподілила літературу, видану національною мовою. Секція активно включалася у боротьбу з неписьменністю дорослого населення²⁷.

Органи влади та управління проводили й іншу роботу серед німецьких громад: вивчалася соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовувалася природа конфліктів

на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування, політичні настрої та релігійна орієнтація.

У 1920 р. було проведено перепис населення, який зафіксував, що в Україні на той час проживало 210 189 громадян німецької національності. Зокрема, у Київській губернії — 4 500, Харківський — 3 350, Полтавський — 1 396, Чернігівській — 5 016, Кременчуцькій — 463, Одеській — 95 199, Миколаївській — 18 173, Катеринославський — 26 323, Донецький — 55 769 осіб²⁸. Слід зауважити, що дані перепису не були вичерпними. Інформація стосовно проживання німців у невеликих населених пунктах (хуторах, маленьких селах) була неповною, а то й взагалі відсутня.

Керівні партійні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування. За їх ініціативою у 1922 р. була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка негативно позначилася на житті німецьких колоній. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне — ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'явилися на місці колишніх повітів і волостей.

Зменшення загальної кількості сільрад за рахунок їхнього укрупнення призводило до того, що національні села розосереджувалися по різних сільрадах, районах. Як правило, вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали головним чином українці й росіяни. Лише у 1923 р. 25 волостей, де компактно проживали німці, увійшли до складу таких територіальних одиниць²⁹. Не залишилося жодного з німецьких національних районів.

Адміністративні перетворення супроводжувалися перекроюванням земель, причому, значна частина їх переходила до нових господарів. У ряді випадків, наприклад в Одеській та Катеринославській губерніях, німецькі колоністи отримували степові наділи замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана в користування мешканцям сусідніх сіл або переселенцям з інших регіонів. Колонії втрачали і пасовища, що призвело до різкого зменшення в них поголів'я худоби. У результаті німецькі господарства, які раніше вважалися розвинутими і навіть зразковими, тепер розорювалися, занепадали.

Деякі представники влади демонстрували відверто вороже ставлення до колоністів. Про це красномовно свідчить відповідь голови повітового виконкому Воробйова на звернення завідуючого секцією Одеського губвиконкому Гебгарта про необхідність врегулювати норми вилучення у німців продовольства. "Ми знаємо, — відповів Воробйов, — що колоністи мають зв'язок із Бессарабією, тому необхідно на них натиснути, щоб вони повстали. Тоді всім буде видно, що колоністи — справді контрреволюціонери,

і тоді ми з ними розправимося"³⁰. Подекуди посадові особи, перевищуючи свої повноваження, вимагали від німецького населення надавати їм гужовий транспорт чи постачати для їх власних потреб продукти харчування. Боячись потрапити до розряду контрреволюціонерів, колоністи мусили виконувати волю представників влади.

Мали місце і незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися в німецьких населених пунктах або поблизу них. Так, у наказі № 6 штабу 51-ї дивізії про Зельцьську волость говорилося: "Усі селяни повинні давати червоноармійцям продовольство, паливо та прати одяг. За невиконання цього наказу винні будуть віддаватися під суд Ревтрибуналу"³¹.

Ситуація загострювалась і через широке розповсюдження епідемії. Моральний стан колоністів був пригніченим, багатьом із них майбутнє видавалося невтішним. Нестерпні умови життя викликали у представників німецької меншини справедливе обурення і спонукали їх до виїзду з країни. Слід зазначити, що питання еміграції для багатьох німців було дуже болісним: доводилося покидати обжиті місця, українську землю, яка давно вже стала для них батьківщиною. Однак, у 1922–1924 рр. заяви про виїзд подали понад 20 тис. сімей. Більшість з них мала намір емігрувати до Америки або Німеччини. На думку Центрального бюро німецьких секцій, що була представлена в доповідній записці секретаріату ЦК КП(б)У, головні причини еміграції були такими: не завжди правильне обкладення єдиним сільськогосподарським податком; непроведення землеустрою передбаченого постановою ВУЦВК від 16 липня 1924 р.; продовження відрізувань землі, що спричиняло малоземелля; нерозв'язне релігійне питання³².

За рішенням ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. для з'ясування причин і стану еміграції німців було створена спеціальна комісія на чолі з В. Чубарем. Згодом аналогічна комісія з'явилася при уряді. До її складу, крім кількох урядовців, увійшов і завідуючий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І. Гебгарт. Підсумовуючи роботу комісії, він виклав основні причини еміграційного руху та соціально-політичної напруженості в місцях компактного проживання німців. А саме: а) невизначеність у землекористуванні, постійні відрізування землі та зміни меж у німецьких сільських громадах; б) обмеження прав німецького трудового населення щодо участі у радянському будівництві, незаконне позбавлення права голосу на виборах, а також штучно завищене оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, що призвело до "національно-релігійного об'єднання німецького куркуля і бідняка та уповільнення класового розшарування колоній"; г) ненормальні дії деяких місцевих органів, зокрема, заборона здійснювати релігійні обряди, а також незгода німців із заборонами на викладання Закону Божого дітям до 18 років³³.

Хоча неп частково й розрядив напруженість у відносинах радянської влади і німецької меншини в Україні, проте незважаючи на певне

відродження економічного і культурного життя, обстановка в німецьких колоніях залишалася вкрай складною і напруженою.

Особливої гостроти набуло земельне питання. В результаті аграрних перетворень радянської влади, головним гаслом яких був зрівняльний поділ землі, так звані "куркульські господарства" в німецьких селах істотно "обрізувалися". У них було відібрано в середньому близько 40-45% родючої землі³⁴. Все це викликало у переселенців недовіру і ворожість щодо місцевих органів влади.

Зменшення земельної норми для німців завдало істотної шкоди самому методу ведення господарства, оскільки німецькі селяни застосовували машинний спосіб обробітку землі. Землеробство ставало економічно не вигідним. Разом з тим перерозподіл земельних володінь на користь українських селян став причиною поширення міжнаціональних конфліктів. Водночас розпорозувалися земельні наділи колоністів. При новому землерозподілі німецькі селяни часто одержували значно гірші землі за ті, що в них відібрали.

За даними весняного вибіркового опитування 1926 р. для 97,7% господарств німецького Карл-Лібнехтського району головним джерелом існування було виробництво зернових культур (ячмінь, озима та ярова пшениця, кукурудза). Землекористування в той період було в основному однобічним, більшість господарств засівали ділянки розміром 4–15 десятин. Не мали орної землі всього 2,4% господарств, а орендували додаткові площі 35,7% господарств. Послугами найманих працівників у 1926 р. за даними весняного опитування користувалися трохи більше ніж два відсотки господарів³⁵.

На період розквіту непу припадає виникнення великої кількості різноманітних кооперативних кредитних та інших товариств. В колонії Ландау з березня 1924 р. існувало споживче кооперативне товариство "Фолькс Вахт", яке об'єднувало 388 пайовиків і займалося заготівлею зерна і продуктів, а також продажем бакалійно-галантерейних товарів і майна. З 28 жовтня того ж року в Ландау працювало і сільськогосподарське кредитне товариство "Айнткайт". Спочатку до нього входило 96 осіб (з яких 80% було незаможниками, а 15 середняки), але через деякий час кількість членів товариства значно зросла і в червні 1925 р. їх було вже 201 особа, а на третю річницю заснування "Айнткайт" мав вже 406 пайовиків. Причому кількість середняків збільшилася до 50%. Статут товариства ставив за мету сприяти розвитку та удосконаленню господарства своїх членів шляхом надання позичок (грошових та матеріальних), забезпечення будівельними та лісоматеріалами, здійснення посередницьких операцій шляхом хлібозаготівель. Кошти кооперативу склалися з пайових та вступних внесків (3,75 руб. з кожної людини) та кредитів. Оборот грошових коштів в 1926 р. склав майже 55 тис. руб.³⁶

Стосовно ж колективних господарств в населених пунктах нацменшин у формі — комун та артілей — то вони вже на початку 1920-х рр. існували, але в незначній кількості. На наш погляд, причина цього полягала в тому, що матеріальне становище селян в селах нацменшин суттєво різнилося від становища, скажімо, селян українських. В колонії Ландау (за різними джерелами) заможних господарств на середину 20-х рр. налічувалося 21%, середняцьких — 21% і бідняцьких — 55%. До того в цей період більшість колгоспів розпалося, що серйозно стурбувало Миколаївський окружний комітет КП(б)У і стало підставою для розгляду питання про колективізацію на пленумі окружному, 30 березня 1925 р. З точки зору пленуму, створення нових колгоспів повинно було відповідати новим економічним умовам. Там же рекомендувалося звернути увагу на сільськогосподарські колективи нацменшин, зокрема німецькі, болгарські та єврейські³⁷.

Прикладом діяльності одного з таких колгоспів може бути історія з створенням та діяльністю артілі ім. Леніна у 1924 р. До складу колгоспу увійшли 12 сімей (10 німецьких та 2 українських), причому главами чотирьох сімей були жінки. З 47 членів сімей працездатних було всього 24 осіб, а власне житло мали лише 7 сімей. Колектив мав 67,75 десятин землі, 2 корови та 2 плуги, іншого сільгоспінвентарю та робочої худоби не було. Проблеми вирішувалися таким чином. З сільського фонду було орендовано 100 дес. землі, найняли декілька коней та сільгоспінвентар. Під майбутній врожай (а було засіяно 25 десятин ярої пшениці, 8 — ячменю та 2 — картоплі) було взято кредит в сумі 200 руб., насінневу позичку в 180 пудів зерна, в кредит же придбано 1 кінну гребку. Головою колгоспу було обрано О. Лебедева, направлено туди первинною більшовицькою організацією окружного фінансового відділу. Восени вирощений врожай було поділено і колгосп відразу розпався. Виданий сільгоспбанком кредит повернуто так і не було³⁸.

У 20-х роках здійснювалися заходи щодо залучення до землеробської праці євреїв. У 1921 р. в Україні у сільськогосподарському виробництві були зайняті 55 тис. євреїв — майже утричі менше, ніж у 1914 р. У 1922–1923 рр., не зважаючи на збереження смуги осілості, із густо населених Київщини, Волині, Поділля понад 20 тис. євреїв переселилися на Катеринославщину, Херсонщину і в Таврію³⁹.

Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету ухвалила створення особливого комітету по земельному устрою трудящих євреїв — КОМЗЕТ (комітет по землеустрою трудящих євреїв) на чолі з П. Смідовичем⁴⁰. 17 січня 1925 р. на допомогу КОМЗЕТу був утворений ТЗЕТ (Товариство по землеустрою трудящих євреїв), головою якого було призначено І. Ларіна. ТЗЕТ допомагав лише новим поселенням. Він займався перевезенням переселенців, зводив будівлі, здійснював землеустрій, водопостачання, забезпечував худобою та реманентом. Через кілька місяців після утворення ТЗЕТу були створені порівняно незалежно

від центру філії в союзних і автономних республіках, у тому числі й УкрТЗЕТ. У червні 1925 р., КОНЗЕТ затвердив пропозицію оселити на землю протягом найближчих кількох років 100000 єврейських сімей. При цьому уряд спирався на широку громадську підтримку — і в тому числі на суспільну економічну підтримку західних і американських євреїв: на Джойнт (Американська філантропічна організація), французька ЄКТ (Єврейське колоніальне товариство) і німецька ТРП (Товариство ремісничої праці). Під переселення виділялися земельні фонди в Херсонському, Маріупольському, Криворізькому, Запорізькому і Мелітопольському округах. На Півдні України кожній сім'ї з 5-ти осіб випадало по 15 десятин землі; якщо в сім'ї більше 5 осіб, то на кожну зайву душу додавалося 1,5 десятин, проте на одну сім'ю виділялось максимум 22,5 десятин. І навпаки — у сім'ї, що має менше 5 душ, за кожну відсутню душу віднімалось від 15 до 1,5 десятини⁴¹.

За рекомендацією КОМЗЕТу із земельних фондів України, включаючи Крим, було виділено 320 тисяч десятин землі. Добродійна американська організація "Джойнт" направила у господарства техніку, насіння, будівельні матеріали. У 1924-1926 рр. в єврейські хліборобські поселення Одеського округу, Маріупольського і Гуляй-Польського повітів надійшло 2 500 плугів, 5 500 сівалок, 770 косарок, 125 сепараторів, 2 650 маслобоєнь, 80 парових машин. Сюди ж надіслано насіння зернових в кількості 225 тисяч пудів, 21 тисяча пудів картоплі, 600 пудів кукурудзи, 300 пудів соняшника⁴².

З метою подальшого залучення єврейського населення до продуктивної праці в різних сферах економіки ВУЦВК та РНК УСРР 19 травня 1926 року прийняли постанову щодо переселення євреїв на вільні землі Півдня України, Криму, Північного Кавказу, Сибіру тощо. Планувалося розширити мережу закладів професійної освіти для єврейської молоді, забезпечити навчання рідною мовою, прискорити виділення єврейських національних сільрад та селищних рад в місцях їх компактного проживання⁴³.

У 1925–1928 роках на Катеринославщину, Херсонщину, в Крим переїхало із Поділля, Київщини, Волині, Чернігівщини, Полтавщини понад 20 тисяч родин, котрі налічували 125 тисяч осіб. Наприкінці 20-х років чисельність євреїв-хліборобів в Україні досягла 180 тисяч, тобто утричі більше ніж у 1921 р. Більшу половину з них склали кустарі і торговці, безробітні.

Єврейські поселенці не тільки поповнювали існуючі хліборобські господарства, а й створювали нові. У 1924–1926 роках на Херсонщині та Миколаївщині виникло 200 єврейських поселень, в яких створено 300 сільськогосподарських формувань фермського типу, 14 сільгоспартілей та 8 землеробських колективів. Переважна більшість колективних господарств були нечисленними: понад 55% з них

налічували по 50 осіб. Лише 6% сільгоспартілей та 7% землеробських колективів налічували по 200–300 осіб⁴⁴.

За даними перепису населення 1926 р., чисельність єврейських хліборобів досягла 155 400 осіб тобто приблизно 6% від усього єврейського населення СРСР; у 1928 р. цей відсоток збільшується — 220 000 осіб (8%); а в 1930 р. досяг рекордного відсотка євреїв-хліборобів у Радянському Союзі — 10,1%. Ми бачимо, що число осілих на землі євреїв ніколи не досягло тих великих розмірів, що ставив уряд, хоча зростало досить швидкими темпами. На перешкоді єврейському переселенню були труднощі, з якими зустрічались переселенці: ворожість місцевого населення, неспроможність держави надати необхідну матеріальну допомогу в повному обсязі тощо. Тому відплив євреїв у міста йшов неспинно, і в міру провалу планів єврейського землеустрою, відсунутих далеко убік проблемами колективізації, цей відплив посилювався⁴⁵.

На території України була сформована значна болгарська етнічна група. У 1926 р. її чисельність зросла до 92 тис.⁴⁶ Незважаючи на проголошення в 1923 р. політики коренізації, направленої, за словами більшовиків, на всебічне задоволення потреб національних меншин, стосунки представників радянської влади з болгарським населенням залишалися напруженими. Це пояснювалося специфічністю соціального складу цієї меншини. Так, 97,4% болгар були селянами, з них наймитів — 9%, бідняків — 38%, середняків — 41%, заможних — 12%. Порівняно з українськими селянами рівень заможності болгарських селян був вищим. З огляду на це, та пам'ятаючи про царські привілеї болгарам, більшовики віднесли їх до політично-неблагодійних⁴⁷.

14 468 болгарських хліборобських господарств мали у своєму розпорядженні 183 270 коней, 817 волів, 16 652 корови, майже 83 тис. овець, 10 525 свиней. Головним зайняттям було городництво. Більшість болгарських хліборобських господарств базувались на приватній власності. 20 колгоспів об'єднували 225 осіб, 7 комун — 302 осіб. У сільськогосподарських кооперативах на рівних засадах діяли як одноосібні, так і колективні господарства. Вони охоплювали 45% болгарських хліборобів⁴⁸.

На Півдні України було створено 3 болгарських національних райони — Великобуялицький (Одеський округ), Романівський та Цареводарівський (Мелітопольський округ). У свою чергу, територія кожного району поділялася на національні сільські ради. У Великобуялицькому районі їх налічувалося 6, у Романівському — 19, а у Цареводарівському — 10. Найбільша кількість населення в 1926 р. проживала у Романівському районі — 32 949 осіб, в т.ч. болгар становили 24 668 осіб. Або 74,8%; у Цареводарівському районі проживало 23 585 осіб, в т.ч. 17 935 болгар, що становило 76%; у Великобуялицькому районі мешкало 16 229 осіб, в т.ч. 10 887 болгар, або 67,1%⁴⁹.

У 1926 р. Романівський район було перейменовано в Коларівський на честь відомого діяча болгарського руху В. Коларова, який у 1925 р. відвідав Романівку. У 1930 р. до складу Коларівського району увійшов сусідній — Ботевський район. Загальна площа укрупненого Коларівського району становила 1 437 км² з населенням 48 520 осіб, з яких 35 046 були болгарами⁵⁰.

Серед національних меншин, що проживали в УСРР, поляки за переписом 1926 р. посідали четверте місце — 476,4 тис. осіб, в тому числі на території сучасної Одеської області — 27 277, Херсонської — 4 700, Миколаївської — 12 360⁵¹. З 1925 року в районах, де переважало польське населення почали виділятися польські національні сільські ради. Так на території Лепетиського та Н. Сірагозького районів сучасної Херсонської області діяли 3 польські сільради. Була створена своя сільрада в селі Киселівка Снігурівського району на Миколаївщині, де проживало 11 369 поляків⁵². Проте більшість польського населення не мала своїх національних рад. Створення системи польських сільрад ставило метою якомога скоріше й досконаліше втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації, залучити на бік радянської влади численні маси селян-поляків⁵³.

Крім Киселівки на Миколаївщині поляки більш-менш компактно проживали у трьох селищах: Щербані (близько 100 осіб) Вознесенського району, "Жовтень" (170) Очаківського району та Іваницьке (130) Привільнянського району⁵⁴.

Не мала результативності у польських селах войовнича атеїстична пропаганда більшовиків. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селищі Іваницьке з-за його віддаленості від костюлу протягом майже трьох років не було відмічено будь-яких спроб щодо хрещення дітей з боку польського жіночого активу. І лише після відвідин села завідуючим польським бюро Ржепинським і проведених ним антирелігійних лекцій і бесід, тут з'явився німець-ксьондз і охрестив дітей⁵⁵.

У Кримській АРСР в 20-х рр. проводилася політика татаризації з врахуванням наявної в республіці кількості жителів татарської національності. Під час перевиборів рад Криму в 1922 р. головами і секретарями сільрад в гірських і передгірних районах республіки було обрано 50% татар. В 1925 р. у всіх сільрадах Криму татари склали 39,9%, в райвиконкомах — 20, в Крим ЦВК — 40, в профспілках — 4,4, в органах кооперацій — 10, а в сільських споживчих і кредитних товариствах — 32%⁵⁶.

Селянські татарські господарства в своїй більшості слід віднести до категорії заможних. Не випадково у КримЦВК на чолі з В. Ібрагімовим постановив визнати нетрудовими господарствами в Криму лише ті, які мають не менше 58 десятин посівної площі та не менше трьох річних найманих робітників⁵⁷. На Південному березі Криму у гірських татарських селах, як було визнано пленумом Кримобкому, "куркулі" мають виноградники, тютюнові плантації у великій кількості.

В період непу у Криму серед татарського населення велику популярність мала постанова КримЦВК, яка заохочувала виділення індивідуальних господарств для отримання додаткової земельної площі. Її отримували ті господарства, які мали надлишок худоби та інвентарю. Не менше 1/6 сільського населення Криму скористалося цією постановою для збільшення своїх земельних площ⁵⁸.

Таким чином, в Криму серед сільського населення велась політика по посиленню заможного селянського господарства, яке переважало серед представників татарської національності.

За приблизними підрахунками у сільському виробництві України у 20-х роках було зайнято майже 79% українців (у віці 16 років і старше), які проживали у сільській місцевості, 80% росіян, 69% євреїв, 72% білорусів, 81% болгар, 94% греків, 83% поляків. Землеробські господарства національних меншин досягли високих врожаїв зернових культур (озимої та ярої пшениці, жита, вівса), виробляли високоякісну тваринницьку продукцію. Більшість із них були рентабельними. Це забезпечувало у цілому достатній життєвий рівень. З 1927–1928 років по відношенню до них почала здійснюватися жорстка податкова політика. У південних районах України, де проживали німці, болгары, євреї сотні тисяч гектарів землі були реквізовані. Тут створювались радгоспи-гіганти сільського господарства. Як і по всій Україні, колективізація хліборобських господарств нацменшин здійснювалася насильницькими методами. Тих, хто чинив опір, оголошували куркулями та націоналістами, заарештували, висилали за межі України. Регіони, де знаходилися хліборобські господарства вказаних національностей, були віднесені до першої зони, в якій планувалось провести колективізацію за 1,5 роки. Вже у 1931 році "об'єдналися" у колгоспи 95% єврейських хліборобських господарств; 79,6% німецьких; 78,5% болгарських, 74,2% грецьких⁵⁹.

Таким чином, становище національних меншин села на Півдні України слід розглядати через призму соціалістичних перетворень, які проводила тоталітарна держава. Одним з перших її діянь було проведення національного районування, яке насправді збільшило площину розколу як між українцями та іншим населенням республіки, так як утворення територіальних об'єднань часто не враховувало місць компактного проживання народів. Серед позитивних явищ в духовно-політичному плані слід виділити політику "коренізації", яка дала можливість зберегти культурні надбання різних національностей. Проте разом з цим владні структури намагалися проводити політику класового розташування серед національних меншин, створюючи комітети незаможних селян, комітети взаємодопомоги, плануючи, спираючись на них, поставити село під державний контроль. Приблизно така ж функція була і в профспілки сільськогосподарських робітників, яка фактично виступала складовою частиною системи тотального нагляду за сільською громадськістю.

Позитивним явищем періоду непу було проведення економічних перетворень, серед яких найголовнішим стали землевпорядкування, розвиток торгівлі і кооперації, що сприяли зміцненню індивідуальних і колективних господарств.

На жаль, економічно сильні індивідуальні селянські господарства національних меншин змогли більш-менш нормально функціонувати до 1927–1928 рр., коли по відношенню до них почала застосовуватися "воєнно-комуністична" політика, наслідком якої стало проведення масової колективізації.

-
- ¹ Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — №1. — С. 52.
- ² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 30; Ф. 599. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 11.
- ³ ДАОО. — Ф. 969. — Оп. 3. — Спр. 470. — Арк. 91-98; 113
- ⁴ Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні // Більшовик України. — 1926. — №4-5. — С. 107-109.
- ⁵ Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки. // Укр. іст. журн. — 1991. — №7. — С. 128.
- ⁶ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 1600. — Арк. 13-16.
- ⁷ Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу // Київська старовина. — 2000. — №5. — С. 137.
- ⁸ Там само
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 10.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 1.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 400. — Арк. 7; ДАМО— Ф. Р.687. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 13
- ¹² Кулінич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1998. — С. 217.
- ¹³ Дихан М. Д. Болгари-поліемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. — К., 1967. — С. 87.
- ¹⁴ ДАМО. — Ф. Р.126. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 45.
- ¹⁵ ДАМО. — Ф. Р.687. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 12-13.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 69.
- ¹⁷ Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу. — С. 141.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 288.
- ¹⁹ Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу. — С. 142.
- ²⁰ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 2-10.
- ²¹ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 1606. — Арк. 1-2.
- ²² Гусева С. О., Цобенко М. М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. — С. 46.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 105-106.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Гусева С. О., Цобенко М. М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. // Укр. іст. журн. — 1991. — №2 — С. 47

- ²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1519. — Арк. 20.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 621. — Арк. 1-2.
- ²⁸ Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. — Харьков, 1923. — №21. — С. 57.
- ²⁹ Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) — К., 1995. — С. 30.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 223. — Арк. 15-16.
- ³¹ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 351.- Арк. 24.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 324-325.
- ³³ Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і -1990-і роки). — К., 1994. — С. 17.
- ³⁴ ДАОО. — Ф. Р.969. — Оп. 3. — Спр. 502. — Арк. 10.
- ³⁵ Миколаївщина: Статистичний щорічник, 1927. — Миколаїв, 1927. — С. 64.
- ³⁶ ДАМО. — Ф. Р.162. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 102; Ф. Р.596. — Оп. 1. — Спр. 528. — Арк. 64-68.
- ³⁷ Там само. — Ф. Р.596.- Оп. 1. — Спр. 415. — Арк. 5-12.
- ³⁸ Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. — С. 58-59.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2497. — Оп. 3. — Спр. 148. — Арк. 1-5.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4.
- ⁴¹ Чумак В. М., Іванова І. А. Євреї в системі аграрних відносин на Україні: історичний аспект // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурний аспекти в умовах Півдня України. — С. 78-79.
- ⁴² Підраховано за: ЦДАВО України. — Ф. 2497. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 2-3.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 367-368.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. 2497. — Оп. 3. — Спр. 148. — Арк. 1-3.
- ⁴⁵ Чумак В. М., Іванова І. А. Євреї в системі аграрних відносин на Україні. — С. 79
- ⁴⁶ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 1. — К.: Глобус, 1993. — С. 153.
- ⁴⁷ Мельник Н., Мельник О. З історії болгарської меншини півдня України // Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на півдні України. — С. 59.
- ⁴⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник док. і матер. — К.: Україна, 1994. — С. 167.
- ⁴⁹ Савченко О. І. Болгарські національні райони на Півдні України в 20-30-ті роки ХХ ст. // Державна етнонаціональна політика. — С. 76.
- ⁵⁰ ДАЗО. — Ф. П. 267. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 54.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 2
- ⁵² Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 318. — Арк. 11, 52.
- ⁵³ Шитюк М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20-30 рр.) // Україна і Польща в ХХ ст. — С. 81
- ⁵⁴ ДАМО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 403. — Арк. 8.
- ⁵⁵ ДАМО. — Ф. 1. — Оп. 1.- Спр. 248. — Арк. 28
- ⁵⁶ Дементьев М. Є., Тимошенко М. В. До питання про національну політику в Україні і в Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. — Вип. 37. — С. 56.
- ⁵⁷ Ларин Ю. Завершение аграрной революции в Крыму // На аграрном фронте. — 1928. — №3. — С. 23.
- ⁵⁸ Там само. — С. 24-26.
- ⁵⁹ Українське село у 20-90-х роках ХХ ст. (короткий історично-економічний нарис). — К., 1988. — С. 22.